

[https://doi.org/10.52754/16947673\\_2024\\_35\\_3](https://doi.org/10.52754/16947673_2024_35_3)

## Иудейлердин Орто Азия менен байланышы

Зууридинов Өскөнбай Анаркулович, PhD,

Ош мамлекеттик университети,

Ош ш., Кыргызстан,

E: mail: oskonbayzuuridinov@gmail.com,

ORCID: 0009-0000-4903-0081

### Аннотация

Иудаизм эл оозунда улуттук дин катары билинет. Иудаизмдин ыйык китеби Торада Ибрахим пайгамбардан баштап Муса пайгамбарга чейинки окуяларда убада кылынган аймактан сөз кылынган. Муса пайгамбардын башчылыгында иудейлердин Египеттен чыгып, азыркы Палестинанын аймагына келип жайгашуулары да Торанын буйруктарынын негизинде ишке ашкан. Иудаизмдин тарыхындагы улуу падышалардан Давуд жана анын уулу Сулайман доорунда иудаизмдин борбору калыптанган. Иудаизмде келечектеги куткаруучу катары билинген Машиах/Масих да иудаизмдин борбору Иерусалимде ортого чыгат. Жер жүзүндөгү иудейлер ибадат учурунда Иерусалимге жүзүн бурат. Ушунун баарын алып караганда, иудейлер үчүн Иерусалим дүйнөдөгү эң ыйык жер жана диндар ар бир иудей ал жерде өмүр сүрүүнү эңсейт. Ошого карабастан тарыхтагы түрдүү окуялардан улам иудейлер дүйнөнүн булуң-бурчунда жашап келет. Анын ичинен Орто Азияда да иудейлер жашайт. Орто Азиядагы иудейлер Бухара иудейлери деген ат менен таанылган. Бул макалада бухаралык иудейлердин негизинде Орто Азияга иудейлердин келип жайгашуусунан сөз кылабыз. Ислам келгенге чейин эле орто азиялыктардын иудейлер тууралуу маалыматы болгон. Ислам келгенден кийин мусулмандашкан орто азиялыктардын иудейлер тууралуу пикирлери өзгөргөнүн ойлосо болот.

**Ачык сөздөр:** еврей, израил уулдары, иудей, ашкеназим, сфарадим, бухаралык иудейлер

## Отношения иудеев с Центральной Азией

Зууридинов Өскөнбай Анаркулович, PhD,

Ошский государственный университет,

Ош, Кыргызстан,

E: mail: oskonbayzuuridinov@gmail.com,

ORCID: 0009-0000-4903-0081

### **Аннотация**

Иудаизм известен как национальная религия. Священная книга иудаизма, Тора, упоминает об обетованной земле в событиях от пророка Авраама до пророка Моисея. Миграция иудеев, возглавляемая пророком Моисеем, из Египта в современные палестинские территории и их оседание там, предполагается, произошли в соответствии с заповедями Торы. Во время правления значительных царей Давида и его сына Соломона в иудейской истории столица иудаизма была выбрана. В иудаизме также верят, что конечный спаситель, Мессия, должен появиться в столице иудаизма, Иерусалиме. Все иудеи обращаются лицом к Иерусалиму во время молитвы. Объединяя эту информацию, Иерусалим является священной землей для иудеев, и каждый иудей желает жить в Иерусалиме. Однако иудеи жили в различных регионах мира на протяжении истории. Иудеи также живут в Центральной Азии. Центральноазиатские иудеи известны как бухарские иудеи. В этой статье мы обсудим миграцию и оседание иудеев в Центральной Азии, сосредотачиваясь на бухарских иудеях. До прихода ислама жители региона имели знания о иудеях. После прихода ислама можно предположить, что взгляды мусульманского населения в регионе на иудеев изменились.

**Ключевые слова:** Сыны Евера, сыны Израиля, иудеи, ашкеназим, сефардим, бухарские иудеи.

## **The relationships of Jews with Central Asia**

**Oskonbai Anarkulovich Zuuridinov, PhD,**  
Osh state university, Osh city, Kyrgyzstan,  
E: mail: oskonbayzuuridinov@gmail.com,  
ORCID: 0009-0000-4903-0081

### **Annotation**

Judaism is known as the national religion. The sacred book of Judaism, the Torah, mentions the Promised Land in the events from Prophet Abraham to Prophet Moses. The migration of Jews, led by Prophet Moses, from Egypt to the present-day Palestinian territories and their settlement there is said to have occurred in accordance with the commandments of the Torah. During the reigns of the significant kings David and his son Solomon in Jewish history, the capital of Judaism was chosen. In Judaism, the ultimate savior, the Messiah, is also believed to emerge in the capital of Judaism, Jerusalem. All Jews turn their faces toward Jerusalem during worship. When we bring together this information, Jerusalem is the holiest land for Jews, and every Jew wishes to live in Jerusalem. However, Jews are living in various regions of the world throughout history. Jews also live in Central Asia. Central Asian Jews is known as Bukharian Jews. In this article, we discuss the

migration and settlement of Jews in Central Asia, focusing on the Bukharan Jews. Until the advent of Islam, the inhabitants of the region had knowledge about the Jews. After the advent of Islam, we can assume that there were changes in the views of the Muslim population in the region regarding the Jews.

**Key words:** The sons of Ever, the sons of Israel, Jews, ashkenazim, sephardim, Bukharian Jews.

### **Киришүү**

Биз жашаган аймакта иудейлер жөөт деп аталат. Ал эми Орто Азиядагы диний адабияттарда яхудий деп жазылган. Орус падышачылыгы аркылуу жөөттөрдүн еврей деп да аталганын үйрөндүк. Аны менен бирге Куранда израил уулдары деген аталышы да бар. Еврей Ибрахим пайгамбардын дооруна, израил уулдары Жакып пайгамбардын дооруна жана иудей болсо он эки уруудан турган израил уулдары экиге бөлүнүн, бир тарабы Израил падышачылыгын, экинчи тарабы Иуда падышачылыгын негиздегенден кийинки доорго ишарат кылат. Киришүүнү алгач терминдердин хронологиялык анализин жүргүзүүдөн баштайбыз. Ал үчүн еврей, израил уулдары, иудей деген терминдердин чечмеленүүсүнө жана келип чыгуусуна токтолобуз.

Иудаизм тарыхы бай диндердин катарында турат. Андыктан биз белгилүү бир чектөөгө барууга мажбурбуз. Изилдөөдө иудейлердин дүйнөгө жайылуу тарыхынан сөз кылабыз жана анын ичинен Орто Азияга келүү себептерине токтолобуз. Ошондой эле Орто Азиядагы иудейлерди бухаралык иудейлердин мисалында карайбыз.

#### **1. Терминдердин хронологиясы**

**Еврей.** Еврей деген аталыш алгачкы жолу иудаизмдин ыйык китеби Торада сөз кылынган. Торадагы маалыматтарды Библиядан да кароого мүмкүн болгондуктан биз Библиядагы даректерин көрсөтөбүз. Библиянын Эски келишим бөлүмүндө Ибрахим пайгамбар еврей деп айтылат (Библия. Башталыш китеби 14/13). Бирок, Ибрахим пайгамбар Ханаан аймагына арамей катары көчүп

келгенин эске алуу керек (Dan Cohn-Sherbok-Lavinia Cohn-Sherbok, 2010, 13-б). Жусуп пайгамбар Египетте кулчулукка сатылгандан кийинки окуяда жергиликтүү аял аны еврей деп сүрөттөйт (Библия. Башталыш китеби 39/14). Жусуптун алдына келген бир туугандары да еврей деп айтылат (Библия. Башталыш китеби 43/32). Еврей деген аталыш иври деген аталыштын эле дал өзү. Иври тууралуу бир нече көз караш бар. Анын ичинен адамдын аты Еврге байланыштуу көз карашты негиз алабыз. Анын себебин акырында түшүндүрүп беребиз.

Учурда иудейлердин тилин иврит тили дейбиз. Иврит тили иврилердин тили дегенди түшүндүрөт. Анда иврилер кимдер болгон деген суроо жаралат. Библияда Нух пайгамбардын үч уулунан бирөөсү Сам бүтүн Евр уулдарынын атасы болгону айтылат (Библия. Башталыш китеби 10/21). Санжыраны карай турган болсок, Самдан Арпакшат, Арпакшаттан Шелах, Шелахтан Евр төрөлөт. Ошондо Евр Нух пайгамбардын уулу Самдын чебереси болгон (Библия. Башталыш китеби 10/22-24). Евр менен Ибрахим пайгамбардын ортосунда беш муун бар (Библия. Башталыш китеби 11/16-26). Еврдин атынан анын урпагы иври/еврей, сүйлөгөн тилдери иврит тили деп аталган (Hassan, 2000, 366-б). Еврдин урпагы иврилердин/еврейлердин ичинен израил уулдары келип чыккан.

**Израил уулдары.** Библиядагы маалыматтарга караганда, Жакып пайгамбардын Рашел, Леа, Зилпа, Билха аттуу төрт аялы болгон. Леадан Жакыптын Рубен, Шимон, Леви, Иуда, Иссакар, Зебулун деген уулдары менен Дина аттуу кызы, Зилпадан Гад жана Ашер атуу уулдары, Рашелден Жусуп жана Бенямин аттуу уулдары, Билхадан Дан жана Нафтали аттуу уулдары төрөлөт (Библия. Башталыш китеби 29/31- 30/24; 35/23-26; Harman, 2013, 274-б).

Жакып талаада өзү жалгыз калганда таң аткыча бирөө менен күрөшөт. Таң атып кеткен кезде Жакып менен күрөшкөн адам коё берүүсүн айтканда, Жакып андан

батасын бермейинче коё бербеймин дейт. Ошентип ал батасын берет жана Жакыптын атын Израил деп өзгөртөт. Израил деген сөз кудай менен күрөшкөн деп чечмеленет. Окуядан кийин Жакып кудайды көрүп өлбөй калганын айтат (Библия. Башталыш китеби 32/24-30). Библиядагы окуяларда периштелер да кудай сыяктуу түшүндүрүлө берет. Жакыптын окуясын толук карап чыкканыбызда, аны менен күрөшкөндүн периште экенин түшүнөбүз. Таң аткыча дегенине караганда, балким бул түшүндө болгон окуядыр. Анткени, иудаизмде пайгамбарлар кудайдан көп кабарды түшүндө алган.

Жакыптын аты Израил болуп өзгөргөндөн кийин Жакыптын уулдары да Израил дин уулдары деп аталган. Жакыптын он эки уулу Израил дин уулдары деп аталып, Жакыптын уулдарынан таркагандар израил уулдары деген он эки урууну түзгөн. Муса пайгамбардын доорунда да, андан кийинки доорлордо да он эки уруудан турган израил уулдары бир эл болуп эсептелген (Harman, 2001, 194-б). Муса пайгамбардын жээни Иисус Навиндин башчылыгында израил уулдары азыркы Палестинанын аймагын басып алат. Кудай Иисус Навинге басып алынган жерлерди израил уулдарына бөлүп берүүсүн айтат. Анын натыйжасында Иисус Навин басып алынган жерлерди ар бир урууга бөлүп берет жана ар бир уруунун өзүнүн аймагы болуп калат. Бир гана диний кызматты аркалаган леви уруусуна аймак берилбейт жана алар израил уулдарынын арасында чачыранды абалда жашап калышат (Библия. Иисус Навин 13/6-19/51). Иуда уруусунан чыккан Давуд падыша израил уулдарын бириктирет жана Иерусалимди борборго айлантат (Gürkan, 2013, 189-б). Ал эми б.з.ч. 930-жылы он эки уруудан турган израил уулдары экиге бөлүнүп, он уруудан турган тарап өздөрүнчө Израил падышачылыгын түптөйт. Израил падышачылыгы кулаганы менен израил уулдары деген аталыш жоголуп кеткен эмес. Вавилонияда кулчулукта жүргөндө жана андан кийинки доордо да израил уулдары бир элдин аты болуп турган (Harman, 2001, 194-б).

**Иудей.** Давуддун уулу Сулаймандын падышачылыгынан кийин израил уруулары экиге бөлүнүп, түндүктө он уруу Израил, түштүктө иуда жана бенямин уруулары, аларга диний кызмат көрсөткөн леви урууларынын өкүлдөрү да Иудея падышачылыгын курушат. Израил падышачылыгын Ассирия падышачылыгы басып алгандан бир кылымдан кийин Иудея падышачылыгы Вавилониянын карамагына кирет. Иудейлер козголоң чыгаргандан кийин Вавилония падышачы Навуходоносор Шнин буйругу менен Иудея падышачылыгы кыйроого учурайт. Израил падышачылыгындагы уруулар жоголуп же ассимиляция болуп кеткен делет, ал эми Вавилонияда сүргүндө жүргөн иуда, бенямин жана диний кызматты аркалаган леви урууларынан турган элди перстердин Ахаменид династициясынын падышасы Кир II куткарып, аларга өлкөлөрүнө кайтып кетүүгө уруксат бергени айтылат (Gürkan, 2013, 189-190-бб). Ыйык китептеринде да Кир II мактоого алынганын көрөбүз (Библия. Ышайы 44/28, 45/1). Вавилондук, перс жана грек булактарда ассириялыктар тарабынан сүргүнгө айдалган Израил падышачылыгындагы он уруу тууралуу эч кандай маалыматтын жоктугу, алардын ассимиляция болуп кеткенине далил катары айтылып жүрөт. Ал эми иуда, бенямин, леви урууларынын сакталып калуусуна жана иудаизмдин жайылуусуна перстердин чоң салым кошкону талашсыз. Кала берсе, перстердин таасири иудейлердин диндеринде деле байкалат (Kurt, 2006, 440-442-бб).

Вавилонияны перстер кулаткандан кийин иудейлер Иудея аймагына кайра барышат жана Иудея падышачылыгын кайрадан түптөшөт. Ал эми Иудея падышачылыгы б.з.ч. 63-жылы Рим империясына каратылгандан кийин жоюлат. Иудейлер Рим империясында түрдүү жолдор менен козголоң чыгарып отуруп, II кылымдын башында Рим империясы иудейлерди Иерусалимден сүрүп чыгарат жана Иудея аймагы Палестина деп өзгөртүлөт (Gürkan, 2013, 190-б).

Иудей деген аталыш Жакып пайгамбардын уулу Иуда/Яхуда менен түздөн-түз байланыштуу. Иудей деген ат алгач Иуданын урпагы жана иуда уруусу деген мааниде колдонулса, Иудея падышачылыгы курулгандан кийин падышачылыкта жашаган бенямин жана леви урууларын да камтыган (Gürkan, 2013, 182-б). Демек, иудей деген аталыш иуда уруусунан болгондорду, же болбосо Иудея падышачылыгында жашагандарды түшүндүрүү үчүн колдонулган. Иудейлер аталыштарын Иуда, Израил жана Евер деген тарыхта жашаган адамдын аттарынан алганын көрдүк. Алгачкы аталыш катары билинген еврей деген аталыштын Евер аттуу адамга барып такаларын сөз кылган кезде варианттардын арасынан адамдын атына таандык тарабын тандап алдык. Иудейлер кайсы бир аталарынын атын өздөрүнө аталыш катары кабыл алганына караганда еврей деген аталыштын келип чыгуусу да аталары Евер менен түздөн-түз байланыштуу болгондур.

## 2. Иудейлердин дүйнөгө таралуусу

Перстер Вавилонияны кулаткандан кийин иудейлерге кайра Иудея аймагына кайтууга уруксат бергени менен ал жерде көпчүлүгү калып калган (Cohn-Sherbok, 2010, 49-б). Демек, иудейлердин баары эле Иерусалимге кайткан эмес. Перстердин бийлиги астында Вавилонияда уюмдашкан иудейлер Иерусалимдеги иудейлерге караганда саясий соккулардан коргонушкан. Натыйжада Вавилониядагы иудейлер өзүнчө, ал эми Иерусалимдеги иудейлер өзүнчө болуп, алардын эки багытка бөлүнгөн окуусу пайда болгон. Иудаизмдин ыйык китеби Тораны эки топ өз алдынча комментарийлеген. Вавилониядагы иудейлер комментарийлеген жыйнак Вавилония Талмуду деп аталса, Иерусалимдеги иудейлер комментарийлеген жыйнак Иерусалим Талмуду деп аталган (Gürkan, 2013, 191-192-бб).

Жогоруда Вавилонияда кулчулуктан куткарылган иудейлердин баары эле Иерусалимге кайткан эмес, кала берсе көпчүлүгү барбай калган деген маалымат бизге иудейлердин перстер үстөмдүк кылып турган аймактардагы

жайылуу жолдорун түшүнүүгө жардам берет. Перстердин Орто Азиядагы таасирин негиз алып караганыбызда, Орто Азиядагы иудейлердин ар кандай себептер менен, анын ичинен соода иши менен Улуу Жибек Жолу аркылуу биз тарапка келгенин ойлосок болот.

Учурда дүйнөдөгү иудейлер ашкеназим жана сфарадим деген эки топко бөлүнөт. Ашкеназим тобу Иерусалимдеги иудейлерге барып такалса, сфарадим тобу Вавилониядагы иудейлерге барып такалат. Эки топ учурда да бири-биринен тилдик, ритуалдык, социалдык, маданий жактан айырмаланып турат. Бул алардын эки башка аймакта жашагандыктарынан жана аймактагы маданияттардан таасирленгендиктеринен кабар берет. Анткени, Иерусалимдеги иудейлер Рим аркылуу азыркы Германия - Франция тарапка, ал жерден Польша жана Россия тарапка оосо, Вавилониядагы иудейлер мусулман аймактар аркылуу азыркы Испания - Португалия жана Түндүк Африка аймагына жайылган. Кала берсе Жакынкы Чыгыш жана Азияда жашаган иудейлер да сфарадим тобуна кирет (Gürkan, 2013, 192-б).

Израил падышачылыгына кайта турган болсок, алар б.з.ч. 740-жылдан баштап Ассирияга салык төгүп турушкан болчу. Иудея падышачылыгы Вавилонияга баш көтөргөндөй Израил падышачылыгы да Ассирияга каршы ишке киришкенде, б.з.ч. 724-жылы Ассирия Израил падышачылыгын курчоого алат жана эки жылдан кийин падышачылык толук кулатылат. Бул тууралуу Ассириянын падышаларынан Саргон Пнин жылнаамасында жыйырма жети миң адамды Израил падышачылыгынан сүрүп чыгарып, алардын ордуна башка элдин жайгаштырылганы айтылат. Натыйжада Израил падышачылыгынын жашоочулары толугу менен жок болуп кетет. Израил падышачылыгын түзгөн он уруу “жоголгон он уруу” деген аталыш менен иудейлер тарабынан издөөгө алынган. Бул тууралуу түрдүү пикирлер, божомолдор айтылган. Кызыгы, эфиопиялык фалашалар Дан уруусунан экенин айтышса,



Мумбайдагы иудейлер Ассириянын курчоосунан кеме аркылуу качкандардын урпагы экенин айтышкан. Кошумча катары, Американын жергиликтүү элдерин Рубен уруусунан, англисче сүйлөгөн элдерди да Израил уулдарынын урпагы экенин далилдегиси келгендер болгон (Cohn-Sherbok, 2010, 42-44-бб). Мындай окуя Кыргызстанда да катталган. Өзүн америкалык деп тааныштырган Ричард Хевитт аттуу киши кыргыздарды израил уулдарынын жоголгон он уруусунан бирөөсү экенин айтып, ага Манас эпосунан жана кыргыздардын салтынан далил көрсөткөн (Рысбек (Ричард Хевитт), 2010, 167-170-бб). Сыртынан окшош болгону менен ичинен такыр окшошпогон далилдерди келтиргенин китебинен көрсөк болот. Негизинен ал китепте кандай далилдер көрсөтүлгөнүн түшүнүү үчүн башынан аягына чейин окуп чыгууга туура келет. Бирок, автор эмне үчүн кыргыздарды израил уулдарынын жоголгон он уруусу экенин далилдегиси келгенин христианчылыктын ыйык китеби Библия аркылуу түшүнсөк болот. Иисус Христос Библияда өзүн израил уулдарынын жоголгон койлоруна жиберилдим деп айткан (Библия. Матфей Инжили 15/24). Эгер кыргыздар өздөрүн израил уулдарынын жоголгон он уруусунан бирөөсү экенин кабыл алса, анда кыргыздар Иисус Христостун айткандарын да кабыл алууга тийиш болмок. Ошондуктан автордун максатынан күмөн санап, ал кыргыздар арасында христиандаштыруу саясатын ишке ашырууну көздөгөнүн ойлойбуз.

### 3. Орто Азиядагы иудейлер

Орто Азияда иудейлердин көпчүлүгү Бухарада жашагандыктан бухаралык иудейлер деген ат менен таанылган. Бухараны борбор катары алып, аймактагы башка шаарларга да жайгашышкан. Иудейлердин Орто Азияга келип жайгашуулары Улуу Жибек Жолу аркылуу ишке ашканы айтылат. Араптар Орто Азияга келгенге чейин эле Бактрия-Тохаристан, Согд, Маргиана, Хarezм, Бухара сыяктуу ири шаарларда иудейлер жашап турган. Иудейлердин Орто Азияга перстердин колдоосу менен

Ирандан келген деген көз караш бар. Бухаралык иудейлер сфарадим тартиби менен таанышканга чейин хорасани тартиби менен жашап келишкени айтылат (Arık, 2018, 3-4-бб). Демек, бухаралык иудейлер сфарадим тартибин кабыл алганга чейин вавилониялык иудейлерден айырмаланып турган. Андай дегенибиз менен бухаралык иудейлер сфарадим тартибине оңойчулук менен өтүп кетишкени кызык жагдайды түзөт. Балким, бул бухаралык иудейлердин чындыгында вавилониялык иудейлер менен байланышы болгонун көрсөтөтүр.

Бухаралык иудейлер өздөрүн б.з.ч. VI кылымда Вавилониядан Иуреусалимге барбай калып калган иссакар, нафтали жана эфраим урууларынын урпагы катары көрөт деген маалыматты (Erdoğan, 2010, 177-б.) тактоо керек. Анткени, аталган уруулар Ассирия тарабынан басып алынган Израил падышачылыгынын курамында болгон. Израил падышачылыгындагы уруулар “жоголгон он уруу” деп аталат жана жергиликтүү маданиятка сиңип кеткен делет. Ал эми перстер Вавилониядагы иудейлерди куткаргандыктан перстердин эгемендиги астында жашаган иудейлерди Вавилониядан куткарылгандар деп ойлойбуз.

Иудейлер Орто Азияда алгачкы жолу б.з.ч. VI-IV кылымдарда өкүм сүргөн перстердин Ахаменид династиясы жана б.з.ч. III жана б.з. III кылымдары аралыгында өкүм сүргөн Аршакид династиясынын доорунда келе баштаган деген пикир да айтылган. Вавилония Талмуд академиясынын мүчөсү раввин Шмуэл IV кылымда Маргуанга (азыркы Түркмөнстандын аймагындагы Мерв) келген жана ал жердеги иудейлердин вино менен брага жасагандарын көрүп, кошерут эрежесине ылайык жасалбаганын белгилеген (Пинхасов ж.б.лар, 2017, 14-б). Бул окуя бухаралык иудейлер менен вавилониялык иудейлердин ортосундагы айырмачылыкка көңүл бурдурут. Балким, бухаралык иудейлер кылымдар бою өз алдынча жашагандыктан шартка жараша өзгөрүүлөр болгонун эске алуу керектир.

Аймакка мусулман араптар келгенден кийин деле бухаралык иудейлер тиричиликтерин уланта берген. Аз гана бөлүгү ислам динин кабыл алганы айтылганы менен көпчүлүгү өзүнүн ишениминде калган. Анткени, ислам эрежесинде алар китеп ээлери деп аталгандыктан диндеринде жашай алат эле, болгону салык төлөп туруу керек болгон. Ал эми аймактын эли мусулман болгондон кийин бухаралык иудейлер үчүн жаңы эрежелер бекитилген. Алардын мусулмандардан кийимдери менен айырмаланып турушу жана синагогалары мечиттен бийик курулбашы керек болгон. Саманиддер болобу, каракханиддер болобу, харезимшахтар болобу, газневиддер болобу, моңголдордун баскынчылыгындан кийин тимуриддер болобу, бухаралык иудейлер коому күнүбүзгө чейин жетип келген (Пинхасов ж.б.лар, 2017, 15-б).

Бухаралык иудейлер орус бийлиги аркылуу ашкеназим иудейлер менен таанышканда аларды чыныгы иудей катары көрүшкөн эмес жана аларды орус иудейлер деп күнөөлөшкөн. Анткени, ашкеназим иудейлер иудей эместерге үйлөнүп, улутун паспортто жашырышып, диний ритуалдарды аткарбагандыктары менен бухаралык иудейлерден айырмаланып турган. Бухаралык иудейлер ашкеназим иудейлерге аралышуудан этияттанып келишкен (Anik, 2018, 5-б).

Бухаралык иудейлер кездеме боё жана музыкалык аспаптарды жасоо менен тиричилик кылышкан. Музыкалык аспаптарга жакындыктары аларды той жана кечелерде сахнага чыгууларына себеп болгон. Өздөрүнүн диний ишенимдерин да унутта калтырышкан эмес. Өзгөчө үйлөрүндө Иерусалим тарапты караган бурчта Тоорат жана дуба китептери турган. Ортодогу чоң үйлөрүн синагога катары да колдонушкан жана диний жашоолору иудаизмдин эрежелерине ылайык түзүлгөн. Бухаралык иудей коому калонтар жана моллаи калон деп аталган эки түрдүү жетекчи тарабынан тескелген. Калонтар коомдун сырткы байланыштар жана күнүмдүк жашоолору менен

алектенсе, моллаи калон коомдун диний жашоосу менен алектенген. Калонтарды коомдогу өспүрүм эркектер шайлаган. Бирок, коомдо эң жогорку жетекчи катары моллаи калон турган (Агик, 2018, 8-11-бб).

Бухаралык иудейлер азыркы Ирандын аймагынан көчүп келген деген теория чындыкка жакыныраак. Анткени, бухаралык иудейлер иудео-перс тилинде сүйлөшөт. Алар айланасындагы тажикче сүйлөшкөн элдерден диалекттеринен улам айырмаланып турушат. Учурда иудео-перс тилинде иврит, арамей, арапча, өзбекче, орусча, афганистандык сөздөр аралашып кеткен. Алгач иврит тамгасы менен, андан соң арап тамгасы менен жазып келишсе, орус бийлигинен кийин кирилл тамгасы менен жазууга өтүшкөн (Агик, 2018, 6-б).

### **Корутунду**

Иудаизмдин калыптануусу узур доорду камтыгандыктан ал динге ишенгендер да түрдүү аталыштарга ээ болгон. Ал аталыштар бир жерге чогулганда башаламан түшүнүктү пайда кылат. Ошондуктан еврей, израил уулдары, иудей деген терминдердин түшүндүрмөсүн берүү керек деген ойго келдик. Ал терминдерди өз ордуна жайгаштырып алгандан соң иудаизмдин тарыхынан сөз кылсак болот.

Еврей деген аталышты биз орус адабияты аркылуу билдик. Ага чейин еврей деген аталыш биз жашаган аймакта колдонулган эмес болчу. Израил уулдары Куранда айтылгандыктан диний абадияттарда жазылып келген. Ал эми иудей да Куранда яхудий деп айтылган, өзгөчө мусулмандар мадиналык иудейлер менен мамиле кыла баштагандан тарта кеңири колдонулган. Түрк элдери яхудий деген аталышты өздөрүнүн тилдик өзгөчөлүктөрүнө жараша түрдүүчө айтышкан. Алардын арасында кыргыздар жөөт, же жүйүт деген түрдө айткан. Жөөт, же жүйүт деген сөз яхудий деген сөздүн кыргызча айтылышы.

Орто Азиядагы иудейлер Бухараны борбор кылып, айланадагы шаарларга да жайгашышкан. Алардын башка

шаарларга жайгашуу себептерин соодагерчилик менен байланыштуу карасак болот. Ал эми орустар келгенден кийин ашкеназим иудейлер да Орто Азияда пайда болгон. Бухаралык иудейлер ашкениазим иудейлерди чыныгы иудей катары көргөн эмес. Анткени, бухаралык иудейлер кылымдар бою жалгыз жашаган жана ар кандай учурда да ишенимдерин сактап кала алган.

Орто Азиядагы иудейлер иудео-перс тилинде сүйлөшөт. Бул алардын перстер менен кандайдыр бир байланышы болгонун айгинелейт. Тарыхта перстер Вавилонияда туткунда жүргөн иудейлерди бошотуп алгандан кийин иудейлердин перстердин таасири болгон аймактарга тараганын көрсөк болот. Бирок, эмне үчүн иудейлердин ишениминдеги убада кылынган аймакка барышкан эмес деген суроо да туулат. Биз мунун жообун бухаралык иудейлердин Тооратынан табышыбыз мүмкүн.

Биз бухаралык иудейлердин кайсы тараптан келгенин жана кайсы топко кирерин алардын санжырасын окуп чыккандан кийин айта алабыз. Буга чейинки изилдөөлөрдө мындай маалыматты кездештире алган жокпуз. Балким, мүмкүнчүлүгүбүздүн тартыштыгы андай маалыматтарга жетүүгө тоскоол болгондур. Мындан кийинки изилдөөчүлөрдүн маселенин ушул тарабын эске алуу менен изилдөө жүргүзүүсү керек.

#### **Колдонулган адабияттар**

Arık, Durmuş. (2018). "Buhara Yahudileri". *Asya Araştırmalar Dergisi* 2/1, 1-27-бб.

Cohn-Sherbok, Dan - Cohn-Sherbok, Lavinia. (2010). *Yahudiliğin Kısa Tarihi* (Котоп. Bilal Baş). İstanbul: İz Yayıncılık.

Erdoğan, Ömer. (2010). *Yahudilik Tarihi*. İstanbul, Kalipso Yayınları.

Gürkan, Salime Leyla. (2013). "Yahudilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 43-т. 187-197-бб.

Harman, Ömer Faruk. (2001). "İsrail". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 23-т. 193-195-бб.

Harman, Ömer Faruk. (2013). "Yakub". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 43-т. 274-276-бб.

Hassan, J. H.. (2000). "İbranice". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 21-т. 366-367-бб.

Kurt, Ali Osman. (2006). "İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış". *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2, 437-454-бб.

Библия.

Пинхасов, Роберт - Данилова, Светлана – Крихели, Семен. (2017). *Евреи: бухарские, грузинские в водвороте истории*. Нью-Йорк.

Рысбек (Хевитт, Ричард). (2012). *Манас-Жоголгону табылды. Пайгамбарлардын колжазмасы менен Манас эпосун салыштырып талдоо*. Бишкек: Айат.